

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1944

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΕ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ*

Κοντά σ' αὐτά, πού ἔγινε προσπάθεια ὡς τὰ τώρα νά χρονολογηθοῦν, μποροῦν νά χρονολογηθοῦν, νομίζω, ἀπό ἐξωτερικά τεκμήρια καί μέ κάποια σχετική ἀκρίβεια καί τ' ἀκόλουθα ποιήματα, καί νά βοηθήσουν ἔτσι στή χρονολογική κατάταξη ὁλόκληρου τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ.

1) Τό ποίημα «Πρός τόν Κύριον Γεώργιον Δε Ρώσση εὐρισκόμενον εἰς τήν Ἀγγλία» (Τοῦ πατέρα σου διαν ἔλθεις—δέ θά ἰδεῖς παρὰ τόν τάφο) δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἀνήκει στή ζακυθινή περίοδο τοῦ Σολωμοῦ. Δέν εἶναι δύσκολο νά μάθουμε τό πότε ἀκριβῶς γράφτηκε, ἂν ἐξακριβώσουμε ἀπό τό Ἀρχειοφυλακεῖο Ζακύνθου τήν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα τοῦ Γεωργίου Δε Ρώσση. Ἀλλά σ' αὐτό μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει καί ἕνα ἀνέκδοτο γράμμα πού ἀπόχτησε τελευταία ἡ Ἐθνική Βιβλιοθήκη μαζί μέ τὰ γράμματα τοῦ Σολωμοῦ τῆς Συλλογῆς Βλαχογιάννη (βλ. Νέα Ἐστία, 1 Αὐγούστου 1941). Τό στέλνει ἀπό τήν Κέρκυρα τήν 1 τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1828 (π.ῆ.) ὁ Ἄνδρέας Βούλγαρης πρὸς τόν Μάργαρη (λείπει τό βαφτιστικό), εἶναι γραμμένο ἰταλικά, μιλά γιά διάφορες οἰκογενειακές ὑποθέσεις κ' ἔχει καί τήν ἀκόλουθη περικοπή πού μᾶς ἐνδιαφέρει:

«Θά σέ παρακαλέσω νά μοῦ κάμεις μιὰ χάρη: ὁ Σολωμός, ὁ χαριτωμένος καί σπάνιος ποιητής μας, ἀπό τή θλιβερή ἀφορμή τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα τοῦ Γεωργίου Ρώσση πού ἔτυχε νά βρεσκειται στήν ἐξοχή, ἔστειλε στό φίλο του μερικoὺς στίχους. Ὑπάρχει μιὰ ἰδέα πού δείχνει τήν ὠραία φαντασία τοῦ Σολωμοῦ, καθὼς παρασταίνει πῶς ἡ ψυχὴ τοῦ ἐτοιμοθάνατου φαινόταν σάν νά σταματοῦσε μιὰ στιγμή ἀπάνω στό χεῖλη του γιά νά ἐνχρηθεῖ μιὰ φορά ἀκόμη τό γιό του. Οἱ στίχοι ἐκφράζουν ζωηρά τή λύπη τοῦ ποιητῆ καί θά ἤθελα πάρα πολύ νά τοὺς ἔχω. Ἔχω τοὺς στίχους του γιά τήν ἔθνική λευθερία. Ὁμορφοί, ναί, πάρα πολύ ὁμορφοί. Πραγματικὸς ἀδερφός τοῦ ἀθάνατου μας τοῦ Φόσκολου. Στείλε μοῦ τοὺς, σέ παρακαλῶ»¹.

Τό Σεπτέμβρη τοῦ 1828 ὁ Σολωμός δέν εἶχε ἔρθει ἀκόμα στήν Κέρκυρα, τὰ ποιήματά του ὅμως θά κυκλοφοροῦσαν χειρόγραφα καί θά διαβάζονταν μ' ἐνθουσιασμό στίς φιλολογικὲς συντροφίες. Ἐκεῖ, φαίνεται, ἀκουσε καί τό ποίημα στόν Γεώργιο Δε Ρώσση ὁ Βούλγαρης, κι' ἂν καί δέν τό θυμόταν πολὺ καλά, τόν ἐνθουσίασε κ' ἤθελε νά τόχει στή συλλογή του. Ἄν οἱ φιλολογικὲς συντροφίες ἐνημερώνονταν γρήγορα, καί τὰ ποιήματα δέν ἔκαναν περισσότερο ἀπό λίγους μῆνες γιά νά μαθευτοῦν στήν Κέρκυρα—κι' ὁ Βούλγαρης φαίνεται σά νά μιλά γιά κάτι πρόσφατο—τότε τό ποίημα θά γράφηκε τόν ἴδιο χρόνο (1828) καί μάλιστα ἀκριβῶς τήν 1η τοῦ Μαΐου (εἶμαι ἄμπρός του καί σοῦ γράφω—μέρα πρώτη τοῦ Μαΐου). Ἀλλά τήν ὀριστικὴ λύση θά τή δώσει ἡ ἐρεῦνα στό Ἀρχειοφυλακεῖο τῆς Ζακύνθου.

2) Γιά τόν «Πόρφυρα» μᾶς δίνει ὁ Πολυλάς, ὅπως εἶδαμε, τήν πληροφορία πῶς τόν εἶχε τελειωμένον ὁ Σολωμός τό 1849 καί πῶς ἐτοιμαζόταν νά τόν δημοσιέψει. Ὁ ἴδιος μᾶς περιγράφει καί τό πραγματικὸ περιστατικὸ πού ἔδωσε ἀφορμὴ γιά τὴ σύνθεση τοῦ ποιήματος, τό πῶς ἐκατασπαράχτηκε ἕνας νέος Ἀγγλος στρατιώτης ἀπό τό θαλασσινὸ θηρίο τόν πόρφυρα (τό σκυλόφαρο). Στήν Ἐφημερίδα τῶν Ἰονίων Νήσων τοῦ 1847 τό περιστατικὸ περιγράφεται μέ περισσότερες λεπτομέρειες, πού ἀξίζει νά ξαναδημοσιευτοῦν, καί γιά τό ἐνδιαφέρον πού ἔχουν οἱ ἴδιες καί γιατί, δίπλα στή χρονολογία τοῦ τέλους πού μᾶς παραδίνει ὁ Πολυλάς, μᾶς βοηθοῦν νά τοποθετήσουμε χρονολογικά καί τήν ἔμπνευση καί τό ἀρχίνισμα τοῦ ποιήματος, πού

grazioso e raro poeta, nella disgraziata circostanza della morte del Padre di Giorgio Rossi che s'attrovava accidentalmente in Campagna disse al suo amico alcuni versi. Vi è un'idea che prova la bella immaginazione di Salomos con la quale egli figura che l'anima del moribondo sembrava s'arrestasse alcun momento sulle labra di Lui per benedire ancora una volta il figlio. I versi esprimono il dolore del Poeta al vivo e desidererei averli assaiissimo. Tengo presso di me i suoi versi sulla libertà Nazionale. Belli, ma belli assai! Il vero fratello del nostro immortale Foscolo. Mandameli, ti prego.

* Συνέχεια ἀπὸ τό προηγούμενο καί τέλος.

1. Ti voglio pregare d'un favore: Salomos, il nostro

E.Γ.Δ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ρασε ὁ Ὅθωνας δίπλα στήν Κέρκυρα, θά μπορούσε νά τὸ πιστοποιήσει μιά εὐσυνείδητη ἔρευνα. Εὐτυχῶς ὁμοίως ἀπ' αὐτὴν μᾶς ἀπαλλάσσει ἡ πληροφορία ποὺ ἔχουμε γιὰ ἓνα τέτοιο ταξίδι τοῦ στα 1850, ποὺ ταιριάζει, καθὼς ἐλπίζω νά φανεῖ, μὲ αὐτὸ ποὺ περιγράφει τὸ ἐπίγραμμα.

Στὴν κερκυραϊκὴ ἔφημερίδα *Πατρίς*, στὸ φύλλο τῆς 12/24 Αὐγούστου τοῦ 1850, βρίσκεται δημοσιευμένο τὸ ἀκόλουθο ἀρθρίδιο:

Τὴν παρελθούσαν Τρίτην ὁ ἥλιος, π. μ. παρέπλευσε τὴν νῆσον μας ἢ Ἀ. Μ. ὁ σεβαστὸς καὶ ἀγαπητὸς βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων. Μὲ πάλλουςαν καρδίαν ἐχαιρέτησαν μακρόθεν οἱ κάτοικοι τῆς Κερκύρας τὴν ἱερὰν σημαίαν τῆς Παλιγγενεσίας μας. Ὁ θεοστήρικτος θρόνος τοῦ Ὅθωνος εἶναι κρηπίς τῆς ἐθνικῆς μας ὑπάρξεως καὶ τῆς ποθητῆς ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων περὶ αὐτὸν συνενώσεως.

Ἀπὸ τὸ 1848, μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἰονίου Συντάγματος καὶ τὴν ἐλευθεροτυπία ποὺ εἶχε παραχωρηθεῖ, μπορούσαν οἱ Ἑφτανησιῶτες νά ἐκδηλώνουν ἐλεύθερα τὰ αἰσθήματά τους. Ἔτσι τὸ πέρασμα τοῦ βασιλιά τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ νερά τῆς Κέρκυρας ἐπαιρνε τώρα κάποια ξεχωριστὴ σημασία, καθὼς τὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἔνωση τῶν νησιῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα εἶχε ἀρχίσει νά ὀριμάζει σιγά σιγά γιὰ νά γίνει ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια πραγματικότητα. Καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Σολωμοῦ, καθὼς γράφεται ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ, παίρνει κάποιο ἄλλο βαθύτερο νόημα (βλ. πάρα κάτω)¹.

Ἐχουμε ἄλλωστε κ' ἓνα δεῦτερο στοιχεῖο ποὺ μᾶς ἐνισχύει στὴ γνώμη πὼς μὲ τὸ ταξίδι αὐτὸ τοῦ Ὅθωνος πρέπει νά συνδυαστεῖ τὸ ἐπίγραμμα. Καθὼς εἶδαμε πάρα πάνω, μᾶς εἶναι σήμερα γνωστὸ τὸ χειρόγραφο ποὺ περιέχει τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ γιὰ τὸν Ὅθωνα (Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Φ 93. Βλ. Α. Πολίτη, *Γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Σολωμοῦ. Νέα Ἔοιτα* τεύχ. 15 Ἰουνίου 1938, Ἐπίμετρο ἀρ. 3. Ν. Τωμαδάκη, *Ἐκδόσεις καὶ Χειρόγραφα* σ. 71). Τὸ χειρόγραφο λοιπὸν, ἔξω ἀπὸ τὸ Ἐπίγραμμα, περιέχει ἓνα Ἰταλικὸ πεζο (δημ. Κ. Καιροφύλας, *Σολωμοῦ Ἀνέκδοτα Ἔργα* 160 - 1, 140 - 1), τὸν «Πόρφυρα» καὶ μερικοὺς στί-

χοὺς ἀπὸ τὸ Γ' Σχεδιάσμα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων, ἔργα δηλ. ὅλα ποὺ ἀνήκουν στὴν τελευταία ποιητικὴ περίοδο τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (γύρω στα 1849). Τὸν ἴδιον καιρὸ λοιπὸν θά πρέπει νά γράφτηκε καὶ τὸ ἐπίγραμμα, ὄχι πολὺ πιὸ ὕστερα ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ βασιλιά, τὸν Αὐγούστο ἢ τὸ πολὺ τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1850.

Τὸ μικρὸ ἀρθράκι τῆς Κερκυρέϊκῆς ἔφημερίδας μᾶς βοηθᾷ ἔτσι νά διορθώσουμε τὴν περιεργὴ ἀντίφασιν ποὺ φαινόταν νά δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὴ χρονολόγησιν ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ καὶ σ' ἐκείνην ποὺ ὑπαγόρευαν ἡ μορφή καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ κομματιοῦ, καὶ μᾶς δίνει μιά βέβαιη καὶ ἐξακριβωμένη χρονολογία. Καὶ εἶναι τὸ μικρὸ τοῦτο Ἐπίγραμμα, μαζὶ μὲ τὸ ἀπόσπασμα «Εἰς τὸ θάνατο τῆς ἀνεψιᾶς του» ἀπὸ τὰ τελευταῖα, ὅσο ξέρουμε, ἑλληνικὰ συνθέματα τοῦ Σολωμοῦ, μεταγενέστερο κι' ἀπὸ τὸν Πόρφυρα καὶ τ' ἄλλα ἐπιγράμματα (Φροῖζερ, Ροδόσταμο). Καὶ ἀξίζουν κι' ἀπ' αὐτὴ τὴ μεριά τὴν προσοχὴ μας.

Τὸ ἐπίγραμμα στὸν Βασιλιά τῆς Ἑλλάδας γίνεται ὁμοίως τώρα κι' ἀπὸ ἄλλη ἀποψη ἐνδιαφέρον. Μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἀπὸ πολλὰς πηγὰς πὼς στα τελευταῖα τοῦ χρόνιο ὁ Σολωμὸς δὲν εὐνοοῦσε τὴν κίνησιν γιὰ τὴν ἔνωση τῶν νησιῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ πὼς — ἐπηρεασμένος κι' ἀπὸ τὸν ἀδερφό του — εἶχε γίνει συντηρητικὸς καὶ ἀντιφιλελεύθερος — ξέρουμε μάλιστα καὶ μερικὰ χαρακτηριστικὰ «ἀνέκδοτα» του². Πόσο ὁμοίως ἢ θερμὴ ποιητικὴ τοῦ ψυχῆ ἐνιωθε τὰ πράγματα καλύτερα ἀπὸ ψυχροὺς πολιτικοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ πόσο εἶχε τὴ χάριν, καὶ στα πενήντα τοῦ χρόνιο, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ στα εἰκοσιπέντε, νά αἰσθανθεῖ καὶ νά ἐρμηνέψει ποιητικὰ ὅτι ὕπηρχε σὲ ὄλων τὶς καρδιὰς, μᾶς τὸ δείχνει τὸ μικρὸ αὐτὸ ἐπίγραμμα, καθὼς βλέπουμε νά ἐκφράζει τὶς λαχτάρεις τῶν Ἑπτανησιῶν καὶ τὸν πόθο τους γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα³.

1. *Παναθήναια* 6, 1903, 716 κέ. (Δὲ Βιάζης).

2. Καὶ μὲ τὴν ἐκκαιρία αὐτὴ νομίζω πὼς ταιριάζει ν' ἀποθησαυριστεῖ ἐδῶ τὸ ἀκόλουθο «ἀνέκδοτο» τοῦ ποιητῆ, ἀπὸ σύγχρονη πηγὴ, ὅπως ἐδημοσιεύτηκε στὴν ἔφημερίδα *Μέλιον* τῆς Ζακύνθου, ἀρ. 13 τῆς 1 τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1850 (τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Δημήτρης ὅτι εἶχε γίνει Πρόεδρος τῆς Γερουσίας): «Ὁ Σὴρ Ε. Οὐάρε [ὁ Λόρδος Μέγας Ἀρμοστής] προσεκάλεσεν, ὡς λέγεται, εἰς γυῖμα τὸν Πρόεδρον τῆς Γερουσίας, ὁμοῦ μὲ τὸν ἀδελφόν του Κύριον Διονύσιον, τὸν πρίβλεπτον ποιητὴν μας. Ὁ Πρόεδρος ἐδέχθη τὴν πρόσκλησιν, ὁ ἀδελφός του ὁμοίως δὲν ἠκολούθησε τὸ παράδειγμά του. Αὐτὸς ἀπεποιήθη προφασίζόμενος ὅτι δὲν εὐχαριστεῖται νά γυῖται ἐκτός τῆς οἰκίας του. Δισκοῦντος τοῦ γυῖματος ἐδείχθη θαυμασμός τις διὰ τὴν διαγωγὴν τοῦ ποιητοῦ, ὅστις ἀπέριψε τοιαύτην πρόσκλησιν, ὁ δὲ Πρόεδρος φοβούμενος μήπως τὸ φέρισμον τοῦ ἀδελφοῦ του τὸν κάμει νά πάει εἰς τὴν ὄργην τοῦ Λόρδου Μεγάλου Ἀρμοστοῦ, χωρὶς νά δισταίει ποσῶς, παρέστησε τρόπον τινά τὸν ἀδελφόν του ὡς μωρόν, ἀρχίσας νά διηγῆται πολλὰς ἐκ τῶν παραφορῶν του. Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ὁ ἐλεύθερος

1. Στις 19 τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1852, γυρνώντας ἀπὸ ἓνα ταξίδι στα λουτρά τοῦ Κάρλσμπατ ξαναπερνᾷ ὁ Ὅθωνας, ὄχι ὁμοίως μακριὰ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Τὸ καράβι ποὺ τὸν μεταφέρει πιάνει στὸ λιμάνι τοῦ νησιοῦ, ὁ ἴδιος ὁμοίως δὲν ἀποβιβάζεται, κατὰ τὴ συμβουλή τοῦ γιαιοτροῦ τοῦ Ἰωάννη Βούρου, γιὰ νά μὴ δημιουργηθοῦν ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν μέγαν ἐνθουσιασμό τοῦ λαοῦ. Χαρακτηριστικὰ μᾶς περιγράφει τὸν ἐνθουσιασμό αὐτὸν ὁ ἴδιος ὁ Βούρος στ' ἀπομνημονεῦματά του (*Παναθήναια* 7, 1903/4, 163): Μόλις ἔπεσε ἡ ἀγκυρα, «ἀμέσως συνέρρευσαν πλῆθος λάμβων καὶ ἀκατίων φορτωμένων ἀνθρώπων, ὥστε πέριξ τοῦ ἀτμοπλοίου δὲν ἐφαίνετο πλέον ἡ θάλασσα, καὶ εὐθὺς ὄταν εἶδον τὸν Βασιλέα εἰς τὸν θάλαμον του καὶ ἔπειτα ἐπὶ τοῦ καταστρώματος, ἤρχισαν αἱ ἀλλεπάλληλοι ζωηραὶ κραυγαὶ τοῦ «Ζήτω ὁ Βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος» — «Ζήτω ὁ Βασιλεὺς μας» — «Ζήτω ἡ ἑλπίς τῶν Ἑπτανησιῶν», καὶ τοῦτο διήρκεσε μέχρι τῆς ὄψεως τοῦ ἡλίου».

4) Ἄν ὁμως τὸ «Ἐπίγραμμα πρὸς τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδας» δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ πρῶτο πέρασμα τοῦ Ὀθωνα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα τὸ 1833, μετὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ συνδυάζεται ἕνα ἄλλο μικρὸ ἀπόσπασμα, ποῦ ὁ Πολυλάς τὸ δημοσίεψε μετὰ τὸν τίτλο «Σχεδιάσμα» καὶ ποῦ ἀρχίζει μετὰ τοὺς στίχους: *Ἡ Κρήτη, λέγει, ἡ γῆ εἶναι τῆς Ἀντρίας — γιὰ ξαναπῆς το, ἀντίλαλε ἰσρὲ τῆς Ἐκκλησίας*. Σημειώνει ὁ Πολυλάς στὸ μικρὸ συνοδευτικὸ τοῦ σημειώματος: «Φαντάζεται ὁ ποιητὴς διὰ τὸ ἔνῳ ὅλοι οἱ Κερκυραῖοι ἐορτάζουν χαρμόσυνα τὸν ἐρχομὸ τοῦ νέου βασιλέα τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος διαβαίνει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ἕνας γέροντας Κρητικὸς ἀποστρέφεται τὴν κοινὴν χαρὰ καὶ φεύγει εἰς ἕνα ξωκλήσι καὶ αὐτοῦ κλαίει τὴ δουλεία τῆς μητρικῆς του γῆς». Ὁλητὴ διατύπωση δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πὼς σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο πέρασμα τοῦ Ὀθωνα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, τὸν Γενάρη τοῦ 1833, ἀναφέρεται τὸ ἀπόσπασμα, ὅταν κατέβαινε γιὰ πρώτη φορά βασιλιάς στὴν Ἑλλάδα. Τὸν ἐρχομὸ τοῦ νέου βασιλιά ἐορτάζουν οἱ Κερκυραῖοι, ὅπως πραγματικὰ ἐόρτασαν τότε, καὶ τὸ διὰ διαβαίνει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ βασιλιάς δὲ σημαίνει πὼς διαβαίνει μακριὰ ἀπὸ τὸ νησί (ὅπως στὸ «Ἐπίγραμμα»), ἀλλὰ πὼς περνᾷ διαβατικὸς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, καθὼς τραβοῦσε πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ του, τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἡ θλίψη τοῦ γέροντα Κρητικοῦ γιὰ τὴ «δουλεία τῆς μητρικῆς του γῆς» πρέπει ν' ἀναφέρεται σὲ πρόσφατα ὁπωσδήποτε γεγονότα, στὴν παράδοση τῆς Κρήτης στοὺς Τούρκους καὶ στοὺς Αἰγυπτίους (1830 - 31).

Καὶ ἀπὸ ἐσωτερικοὺς λόγους πάλι δὲν εἶναι ἀταίριαστη μιὰ τέτοια χρονολογικὴ τοποθέτηση στὶς ἀρχές τοῦ 1833. Οἱ ὁμοιοκατάληκτοι δεκαπεντασύλλαβοι, ἡ ἐσωτερικὴ τους ἀρμονία, καὶ ὁλόκληρο τὸ ὄφος τοῦ «Σχεδιάσματος» θυμίζουν τοὺς ὁμοίους στίχους ἀπὸ τὸν «Κρητικὸ», γραμμένον κι' αὐτὸν τὴν ἴδια ἐποχὴ (1833-34). Καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ συμπεράνουμε πὼς αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ τὰ ἀμέσως προηγούμενα γνωρίστηκε ὁ Σολωμὸς μετὰ τὰ σπουδαιότερα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴν Ἐρωφίλη (στὸ Διάλογο ἀναφέρει μόνον τὴν Ἐμορφὴ Βοσκοπούλα) ἐνῶ παράλληλα θὰ βάραινε στὴ μελέτη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ (πρβ. τὸ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Τερτσέτη τοῦ ἴδιου χρόνου, 1833). Ἡ γνωριμιὰ του αὐτὴ τὸν ὁδήγησε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ δουλέψει τὸν ἐθνικὸ στίχο, τὸ δεκα-

πεντασύλλαβο καὶ νὰ τοῦ δώσει τὸ μουσικὸ βάθος ποῦ ἀντικρύζουμε στὸν «Κρητικὸ», παράλληλα ὁμως τοῦ ἀνοιξε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸ μεγάλο καὶ ἥρωικὸ νησί, ὥστε νὰ συνθέσει τὸν ἴδιο καιρὸ δυὸ τραγούδια μετὰ θέμα τὴν Κρήτη.

5) Ἐξω ὅπὸ τὸν κ. Μιχαλόπουλο (*Διονύσιος Σολωμὸς* σελ. 233) δὲν ξέρω κανεὶς ἄλλος μελετητὴς τοῦ Σολωμοῦ νὰ πρόσεξε πὼς ἀπὸ γεγονότα ἱστορικὰ μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε μετὰ ἀσφάλεια κ' ἕνα ἄλλο ἀπόσπασμα, καὶ τὴ σημασία ποῦ ἔχει ἡ χρονολόγησή αὐτῆ. Εἶναι τὸ ἐπίγραμμα «Ὁ Ἀνατολικὸς Πόλεμος» (*Τρεῖς κόσμοι σφόδρα πολέμου, κ' οἱ τρεῖς ἀντριωμένοι*) μαζί μετὰ δυὸ ἄλλους στίχους ἀπὸ τὸ ἴδιο μεγαλύτερο σχεδιάσμα ποῦ μᾶς ἔσωσε ὁ Πολυλάς στὶς Παραλλαγές. Διαφωτιστικὸ εἶναι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Πολυλά τοῦ σημειώματος. Ὁ ποιητὴς, μᾶς λέει, εἶχε σχεδιάσει ἕνα ποίημα ὅπου ἔμπαινε ὁ Ἀνατολικὸς Πόλεμος καὶ ἡ Ἐπανάσταση τῆς Ἡπείρου. Στὰ δάση τῆς Θεσσαλίας ἡ Σκιά τοῦ Ἀχιλλέα ἔκοβε κλαδί δάφνης κ' ἔστεφάνωνε τὸν πολεμιστὴ Χατζηπέτρο.

Ὁ Ἀνατολικὸς, ἢ ὅπως τὸν ξέρουμε σήμερα περισσότερο, ὁ Κριμαϊκὸς Πόλεμος, ὁ πόλεμος τῆς Τουρκίας βοηθημένης ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία ἐναντίον σὲ μιὰ ἄλλη μεγάλη δύναμη, τὴ Ρωσία, ἀρχισε ἀκήρυχτος ἀπὸ τὸ 1853, καὶ ἐπίσημα μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου τὸ Μάρτη τοῦ 1854. Μετὰ τὸ πέσιμο τῆς Σεβαστούπολης (Σεπτέμβριος 1855) ὁ πόλεμος τέλειωσε μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ τὸ Μάρτη τοῦ 1856.

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὁλόκληρος βρισκόταν σὲ μεγάλη ἀναστάτωση. Ὁ πόλεμος, καθὼς ἔφερε σὲ σύγκρουση μιὰ μεγάλη δύναμη τῆς Ἀνατολῆς, ποῦ νομιζόταν πάντοτε προστάτρια τῆς Χριστιανοσύνης καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ Ρωσία, μετὰ τὴν Τουρκία, τὸν ἐχθρὸ τὸν προαιώνιο, ξυπνοῦσε στὶς καρδιές τῶν Ἑλλήνων καημοὺς κ' ἐλπίδες γιὰ τὸ λυτρωμὸ τῶν σκλάβων ἀδερφῶν. Κι' ὅταν τὸ Γενάρη τοῦ 1854 στὴν Ἡπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία ξεσποῦσαν ἐπαναστατικὰ κινήματα μετὰ ἀρχηγούς τὸν Καραϊσκάκη (γιὰ τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ) καὶ τὸν Χατζηπέτρο, τότε λαὸς καὶ ἐφημεριδογράφοι νόμισαν πὼς ζοῦσαν παλιούς δοξασμένους καιροὺς καὶ μιλοῦσαν γιὰ τὸ νέο Εἰκοσιένα. Στὸ γενικὸν ἐνθουσιασμὸ ἔπαιρνε μέρος κ' ἡ κυβέρνησις, ὅσο κι' ἂν οἱ στοχαστικότεροι πολιτικοὶ (Μαυροκορδάτος, Σ. Τρικούπης, Α. Μεταξάς) συνιστοῦσαν σύνεση καὶ οὐδετερότητα. Κ' ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐνθουσιασμοῦ βρισκόταν ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς ὁ Ὀθωνας, καθαρὸ γέννημα τοῦ ρομαντισμοῦ, μετὰ τὴν αἰσθαντικὴ κι' ἀγέρωχη βασίλισσα στὸ πλευρὸ του. Ὅμως γρήγορα ἤρθε ἡ ἀπογοήτεψη τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, μὲ τὸ πὼς εἶχαν στὴν ἀρχὴ σημαντικὰ ἐπιτυχία, δὲν μπό-

τρόπος τοῦ ποιητοῦ δὲν ἔπρεπε νὰ προσβάλλει οὐδένα, παρομοίως νομιζόμεν διὰ τὸ Πρόεδρος ἔκαμε κάκιστα, ὅπως σῶσει αὐτὸν ἐκ τῆς ἀγῆς τῶν Θεῶν, νὰ καταχρασθῆ τοσοῦτον τοῦ αὐτοῦργοῦ τοῦ Ὑμνου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας καὶ τοῦ Ἀέμου. Δὲν ἐκπληττόμεθα ὁμως, ἐπειδὴ γινώσκουμε μέχρι τίνος ἐκτείνεται ἡ τακτικὴ ἐπιστήμη τοῦ Ἀδελφίζοντος».

ρεσαν ν' ἀντιμετωπίσουν ἀργότερα τὸν τακτικὸ τουρκικὸ στρατὸ καὶ ξέφτισαν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ Μάη τοῦ ἴδιου χρόνου (1854) ἡ κυβέρνησις ἀναγκαζόταν νὰ παραιτηθεῖ, ὁ βασιλεὺς ν' ἀποκηρύξει ἐπίσημα τὰ κινήματα καὶ πρωτεύουσα καὶ Πειραιᾶς ἔμπαιναν κάτω ἀπὸ ἑξένη στρατιωτικὴ κατοχὴ.

Νομίζω πὼς στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1854, μετὰ τὴν ἔκρηξη τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση καὶ τὰ θλιβερὰ γεγονότα ποὺ τὴν ἀκολουθήσαν, πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἐμπνευση τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὸ σχεδιάσμα τοῦ «Ἀνατολικοῦ Πολέμου». Ἴσως καὶ ἡ ἀπότομη μεταβολὴ τῶν πραγμάτων καὶ ἡ γενικὴ ἀποκαρδίωση νὰ τὸν ἔκαμε νὰ μὴν προχωρήσει περισσότερο στὴν ἐκτέλεση. Καὶ ποῖός ξέρει ἂν δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ὠραίου στίχου: «*Ἄχ ποῦ ν' ὁ ὕπνος ὁ γλυκὸς καὶ τ' ὄμορφο ὄνειρό του;*»

Οἱ τέσσερις λοιπὸν αὐτοὶ στίχοι εἶναι οἱ τελευταῖοι ἑλληνικοὶ στίχοι τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ξέρουμε. Ἀλλὰ κι' ἀπὸ ἄλλη ἀποψη, δὲν εἶναι συγκινητικὸ, ὁ ποιητὴς ποὺ δὲν εἶχε ὀλοκληρώσει ἀκόμη τοὺς Ἑλευθέρους Πολιορκημένους—τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του—καὶ τ' ἄλλα τοῦ τελευταῖα σχεδιάσματα, νὰ δονεῖται κι' αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἴδιο κύμα τοῦ πατριωτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, νὰ σχεδιάζει καινούριο ποίημα καὶ νὰ δραματίζεται τῆ σκιά τοῦ Ἀχιλλέου ἀδερφωμένη μετὰ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κινήματος στὴ Θεσσαλία; Ὅπως τὸ εἶδαμε στὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸ Βασιλεῖα τῆς Ἑλλάδας, ὅπως τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὸ περίφημο «Ἑλληνικὸν Καράβι», τὸ πιστοποιοῦμε ἀλλὰ μιά φορά τώρα, πόσο ἡ θερμὴ πατριωτικὴ του ψυχὴ ἀντιδρούσε στὴν παραμικρὴ ἐξωτερικὴ ἀφορμὴ. Κι' ὅπως τὸν καιρὸ τοῦ Ὑμνου ἐδόνησε τὸ τραγούδι τοῦ ὄλεος τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἔτσι καὶ τώρα μὲς στοὺς θρύλους γιὰ τ' ἀνέκδοτα τοῦ ποιητῆ παίρνει σημαντικὴ θέσι τὸ ποίημα γιὰ τὸν Ἀνατολικὸ Πόλεμο, καθὼς τὸ βλέπουμε νὰ παρουσιάζεται μετὰ διάφορα ὀνόματα στοὺς ἐπικηδείους καὶ τοὺς ἐπιμνημόσυνους λόγους μετὰ τὸ θάνατό του: «Τὰ ἄλλα δύο ποιήματά του, τὸ ἐν διὰ τὸ πέσιμον τῆς Σεβαστουπόλεως εἰς τὴν ἐπιμο-

νὴν ἀντιπάλου, τὸ ἄλλο διὰ τὴν μάχην τῆς Καλαμπάκας» λέει ὁ Π. Χιώτης καὶ τὸ ἴδιο «τῆς Σεβαστουπόλεως» ἀναφέρει μαζὶ μετὰ τὰ «τοῦ Μεσολογγίου» ὁ Ν. Κατραμῆς. Ὁ Ν. Ζήζος ἀριθμεῖ ἀνάμεσα στ' ἀνέκδοτα «τὰ Μεσολογγιακά του, τὰ τῶν Ψαρῶν, τὰ Ἡπειρωτικά του, τὰ τῶν Συμμάχων, τὰ τῆς Σεβαστουπόλεως», καὶ τὸ ἴδιο καὶ ὁ Κ. Στρατούλης: «ἡ ἥρωικὴ ἀμυνα καὶ πτώσις τοῦ ἱστορικοῦ Μεσολογγίου, ἡ καταστροφὴ τῶν εὐκλεῶν Ψαρῶν, ὁ ὑπὸ τοῦ τερατώδους κήτους, τοῦ καρχαρία, καταβρωθεὶς στρατιώτης, ὁ Χατζηπέτρος ἦτοι τὰ Θεσσαλικά καὶ Ἡπειρωτικά, τὰ Κριμαϊκά, εἰσέτι ἀνέκδοτα πάντα».

Ἡ τόση φήμη τοῦ μᾶς δείχνει πὼς τὸ ποίημα αὐτὸ δὲν ἦταν κάτι ποὺ παροδικὰ μόνον σχεδίασε ὁ ποιητὴς, παρὰ πὼς ἦταν ἕνα σχέδιο ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε πολὺ τὰ τελευταῖα χρόνια. Καὶ κάτι τέτοιες στιγμὲς δὲ μᾶς ἀφήνει νὰ ἡσυχάσουμε ἢ ὑποψία μήπως δὲν εἶναι μόνον οἱ τέσσερις αὐτοὶ στίχοι ποὺ μᾶς ἐσώθηκαν, ἀλλὰ μήπως εἶχε προχωρήσει ὁ ποιητὴς περισσότερο στὴν ἐκτέλεση τῆς στερνῆς τούτης «10ης συμφωνίας» του.

6) Ἐνα χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης μᾶς βοηθᾷ νὰ πιστοποιήσουμε τὶς χρονολογίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ Πολυλάς γιὰ τὸ Β' Σχεδιάσμα τῶν Ἑλευθέρων Πολιορκημένων καὶ νὰ χρονολογήσουμε μετὰ περισσότερη ἀκρίβεια μερικὰ ἀποσπάσματα. Τὸ χειρόγραφο εἶναι ἕνα τετρασέλιδο μεγάλο σχῆμα καὶ περιέχει στίχους καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Β' Σχεδιάσμα τῶν Ἑλευθέρων Πολιορκημένων¹. Δυὸ του σελίδες δημοσίευσεν ἐν φωτοτυπία ὁ κ. Κ. Καιροφύλας, *Σολωμοῦ Ἀνέκδοτα Ἔργα* σ. 76-77, κι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο, ἀπ' ὅπου ὁ κ. Καιροφύλας δημοσίευσεν ἄλλοῦ (*Ἄγνωστος Σολωμὸς* σ. 106) ἕνα ἰδιόχειρο σημεῖωμα τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὴ γνωστὴ οἰκογενειακὴ του δίκη. Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο (δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης καὶ διορθώνονται μερικὰ λάθη καὶ παραλείψεις στὴν πρώτη δημοσίευσιν)—μέσα σὲ ἀγκύλες {} ὅ,τι εἶναι σβησμένο ἀπὸ τὸ Σολωμό):

G. L. nacque	10. Febbrajo	1808	
assunse il nome di C. S.	19. Novembre	1833	[1833
1a Sentenza contro	13. Giugno	1836	1808
2. S. C.	17. Giugno	1837	25]
3. D.	4. Aprile	1838	

Il Co: Giovanni [L] Solomòs non è altro veramente che Giovanni Leonarachi di Emanuele nato in Zante 10 Feb. 1808. Con questo nome¹ egli visse per 25 anni e si laureò in legge; e fu solo nel 1833 19 Novembre che assunse da se solo² il nome di Conte Giovanni Solomòs e aperse lite ai fratelli Conte Dionisio e Demetrio conten-

dendo ad essi il nome, il titolo e l'eredità del padre loro quondam Conte Nicolò... repulso da tutti tre i tribunali concordemente La prima sentenza uscì ai 13 Giugno³. La

1. Νέα Ἐστία τεύχος 15 Ἰουνίου 1938. Ἐπίμτρο ἀρ. 7.

terza definitiva del Supremo Consiglio che volle che fosse stampata nella Gazzetta del Governo⁴. In questa sentenza definitiva sono esempi occorre dentro.

Πότε ἔγραψε τὸ σημεῖωμα αὐτὸ ὁ Σολωμὸς καὶ ἀπὸ ποιά ἀφορμῆ, δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε· πάντως εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δίκης, ἀφοῦ ἀναφέρει καὶ τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἀναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου καὶ τὴ δημοσίευσή της στὴν ἐπίσημη Ἐφημερίδα⁵. Ἴσως νὰ γράφτηκε τὸ σημεῖωμα ὅταν ὁ Ἰωάννης Λεονταράκης ξαναγύρισε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ δνομα πιά καὶ τὸν τίτλο τοῦ κόμητα Ἰωάννη Σολωμοῦ, δηλ. καὶ μετὰ τὸ 1840¹.

Τὸ τετρασέλιδο φαίνεται πὼς τὸ χρησιμοποίησε ὁ Σολωμὸς πρῶτα γιὰ τὸ μισοτελειωμένο αὐτὸ σημεῖωμα καὶ ἔπειτα γιὰ τὰ σχεδιάσματα καὶ τοὺς στίχους τῶν Ἐλεύθερων Πολιορκημένων. Οἱ στίχοι λοιπὸν καὶ τὰ σχεδιάσματα τοῦ τετρασέλιδου αὐτοῦ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1840 καὶ ὀπωσδήποτε ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1838, τουλάχιστο στὴ μορφή πού ἔχουν στὸ χειρόγραφο.

Τὸ χειρόγραφο περιέχει πρὸς παντὸς ὁλόκληρο τὸ 6ο ἀπόσπασμα (*Μακριὰ ἀπ' ἄπ'*

ἦτα ἀντίστροφος καὶ ἀκίνητος ἐστήθη), σχεδιασμένο καὶ συνθεμένο πολλές φορές καὶ ἀριθμημένο ὡς Κεφάλαιο 25 (βλ. καὶ τὴ φωτοτυπία στὴν ἔκδοση Καιροφύλα). Περιέχει τοὺς τελευταίους στίχους ἀπὸ τ' ἀποσπ. 1, 2 καὶ 5, τοὺς τελευταίους αὐτοὺς (*Ἀραπιάς ἄτι κτλ.*) σὲ πολλές παραλλαγές, σχεδιάσματα καὶ στίχους ἀπὸ τὸ ἀπόσπ. 12 (ἀριθμεῖται «Τὸ τελευταῖο Κεφάλαιο»), ἕναν στίχο ἀπὸ τὸ ἀπόσπ. 13, ὁλόκληρα τ' ἀποσπάσματα 22 καὶ 23 καὶ τοὺς μοναχικούς στίχους ἢ διστιχα τῶν ἀποσπ. 19, 25, 26, 27, 41, 44, 45, 47, 48, 49 καὶ 61.

7) Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ, ἔξω ἀπὸ τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ 2ου ἀποσπάσματος (Β' Σχεδιάσμα) ὑπάρχει καὶ δυὸ φορές ἕνα ἰταλικὸ πεζὸ γιὰ τὸν Ἰσκίο τῆς πεταλούδας «πὺ εὐώδιασε τὸν ὕπνο της μέσα στὸν ἄγριο κρίνο» πὺ ἀξίζει νὰ γίνῃ γνωστὸ:

E la farfalla scherzava sull'acqua colla sua ombra colle ali gravide delle fragranze del giglio entro cui pernottò¹.

Τὴν ἴδια εἰκόνα τῆς ἀκίνητης λίμνης τὴν ξαναβρίσκουμε διατυπωμένη σ' ἕνα γράμμα τοῦ Φλαμίνιου Λόλλη πρὸς τὸν βοτανικὸ Domenico Mazziarì γύρω σὲ μιὰ συζήτηση σχετικὴ μετὰ κάποιο φυτὸ. Ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς ἐπιστήμονες ἀναπτύχθηκε μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀλληλογραφία πὺ δημοσιεύσαν (μόνο ἰταλικά) στὰ φύλλα τῆς ἐπίσημης Ἐφημερίδας τῶν Ἰονίων Νήσων. Ἀπαντώντας σ' ἕνα γράμμα τοῦ Mazziarì ἀρχίζει ἔτσι ὁ Λόλλης (22 Ἰουλίου 1846, ἀρ. φύλλ. 82):

Ὅταν στὸν ἀρ. 81 τοῦτης τῆς ἐφημερίδας διάβασα τὸ σοφώτατο γράμμα σου, ἀμέσως μοῦ ἦρθε στὸ νοῦ ἡ εἰκόνα μιᾶς λίμνης κατακάθαρης, ἀκίνητης, πὺ ξαναδίνει σὰν καθρέφτης τὰ δέντρα, τὸ χόρτο, τοὺς ὄχιους, καὶ ἀκόμα ὡς καὶ τὴν πεταλούδα πὺ παίξει μετὰ τὸν Ἰσκίο της πὺ πλανιέται· πὺ ἂν τύχει καὶ κανένα ελαφρομυαλο παιδί ρίξει μέσα της μιὰ πέτρα, κονιέται σιγανά, κάνοντας ἕναν μικρὸ κύκλο, πὺ γεννᾷ ἕναν δεῦτερο καὶ αὐτὸς ἕναν τρίτο καὶ ἕναν τέταρτο ὡς τοὺς χίλιους πὺ δὲν παύουν παρὰ μόνο ἐκεῖ πὺ σταματᾷ πιά καὶ τὸ νερὸ² (Σὰν αὐτὸ τὸ παιδί, λέει πάρα κάτω ὁ Λόλλης, ἦμουν καὶ ἐγὼ, πὺ μετὰ τὸ πρῶτο μου γράμμα γιὰ τὸ φυτὸ ἔδωσα ἀφορμὴ σὲ σένα τὸ σοφὸ νὰ πεῖς ὅσα εἶπες).

Ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ δήλωση πὺ κάνει ὁ Φλαμίνιος Λόλλης ὕστερ' ἀπὸ τρία φύλλα

1. [nacque] 2. [il nome ed il titolo altrui e mosse lite] 3. Ἀφημένο κενὸ 4. [I vi sono] Οἱ τελευταῖες λέξεις ἀμφίβολες.

5. Ὁ Ἰωάννης Λεονταράκης γεννήθηκε 10 Φλεβάρη 1808.

Πῆρε τ' ὄνομα Κόμης Σολωμὸς 19 Νοέμβρη 1833.

1η ἀπόφαση ἐναντίον [του] 13 Ἰουνίου 1836.

2η ἀπόφαση ἐναντίον [του] 17 Ἰουνίου 1837.

3η δέμοια 4 Ἀπρίλη 1838.

Ὁ Κόμης Ἰωάννης Σολωμὸς δὲν εἶναι ἄλλος πραγματικὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λεονταράκη τοῦ Ἐμμανουὴλ γεννημένου στὴ Ζάκυνθο στὴ 10 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1808. Μετὰ τὸ δνομα αὐτὸ ἔζησε 25 χρόνια καὶ πῆρε καὶ τὸ δίπλωμα τῆς νομικῆς καὶ μόνο στὰ 1833, 19 τοῦ Νοέμβρη, πῆρε ἀπὸ μόνος του τὸ δνομα τοῦ Κόμητα Ἰωάννη Σολωμοῦ καὶ ἀνοίξε δικὴ μετὰ τοὺς ἀδερφοὺς του τοὺς Κόμητες Διονύσιο καὶ Δημήτριο ἀμφισβητώντας τοὺς τὸ δνομα, τὸν τίτλο καὶ τὴν κληρονομία τοῦ πατέρα τους, ποτὲ Κόμητα Νικολάου... ἀποκρούστηκε ὁμόφωνα καὶ ἀπὸ τὰ τρία δικαστήρια. Ἡ πρώτη ἀπόφαση βγήκε στὴ 13 Ἰουνίου Ἡ τρίτη ὀριστικὴ τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου πὺ δημοσιεύτηκε μάλιστα καὶ στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως. Σ' αὐτὴ τὴν ὀριστικὴ ἀπόφαση ὑπάρχουν παραδείγματα... (Τ' ἀποσιωπητικὰ δηλώνουν δυσκολοδιάβαστα μέρη τοῦ κειμένου. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Γ. Ζώρα πὺ μ' ἐβοήθησε πρῶτομα καὶ εὐγενικά καὶ ἔδωκε καὶ ἄλλο καὶ στὸ διάβασμα καὶ στὴ μετάφραση τῶν ἰταλικῶν κειμένων).

6. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου (Supremo Consiglio di Giustizia) δημοσιεύτηκε στὸ εἰδικὸ Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδας τῶν Ἰονίων Νήσων ἀρ. 380, 7 Ἀπριλίου 1838, σελ. 13-15, χρονολογημένη 4 τοῦ Ἀπρίλη 1838 ν. ἡ. Εἶναι ἐκτενέστατη καὶ ἀναφέρει ὅλα τὰ ἱστορικὰ καὶ ἀποτελεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποφθὴν πῦς ἀπογορη δημοσιευμένη πηγὴ γιὰ τὴν περίφημη αὐτὴ δίκη, πὺ δυστυχῶς ὅμως δὲν τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ βιογράφοι. Γιὰ τὴ λασθεμένη ἐντύπωση πὺ μᾶς δίνει ἡ ἐξιστόρηση στὸ βιβλίο τοῦ κ. Καιροφύλα, βλ. ὅσα σχετικὰ ἔγραψα στὴ *Νέα Ἔστια* τεύχ. 15 Ἰουνίου 1941.

7. Στὸ Ἀρχεῖο Σολωμοῦ-Ζερβοῦδη (βλ. *Νέα Ἔστια* τεύχ. 15 Ἰουν. 1941) ὑπάρχει ἕνα δίπλωμα τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς τοῦ Λονδίνου ἀπονειμημένο στὸν Ἰωάννη Σολωμὸ, στὴ 14 τοῦ Μάη τοῦ 1840. Ὅστε ὡς τότε τουλάχιστο βρισκόταν ὁ Ἰωάννης στὸ Λονδίνο.

1. Καὶ ἡ πεταλούδα ἐπαίξε πάνω στὸ νερὸ μετὰ τὸν Ἰσκίο της μετὰ τὰ φτερά βαριά ἀπὸ τίς εὐωδίες τοῦ κρίνου πὺ μέσα του ξενόχτησε.

2. Quando al No 81 di questa Gazzetta lessi la tua dottissima Lettera, subito mi venne nelle mente la immagine di un laghetto terso, immoto, e come specchio rispondente gli alberi, l'erbe, le sponde, e persino la farfallina che scherza coll'errante suo spettro: nel quale se avenga, che qualche spensierato ragazzaccio dentro vi butti una pietra, dolcemente s'irrita, un cerchietto facendo, che ne genera un secondo, e questo un terzo, ed un quarto e fino i suoi mille, che vanno solo a cessare dove l'acqua pur cessa.

τῆς Ἰδίας ἐφημερίδας (ἀριθ. 85, σελίς 19):

Δηλώνω πὼς ἡ εἰκόνα τῆς πεταλούδας ποῦ χρησιμοποιήσα (βλ. ἀρ. 83 [γρ. 82] τῆς Ἐφημερίδας αὐτῆς) εἶναι παρμένη ἀπὸ ἕνα νεοελληνικὸ ποίημα ποῦ θὰ ἴδῃ μιὰ μέρα τὸ φῶς. Φλαμίνιος Λόλλης¹.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία πὼς ὁ Λόλλης ἤξερε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους τοῦ Σολωμοῦ, πὼς τοῦ ἦταν μάλιστα τόσο γνώριμο, ὥστε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν εἰκόνα χωρὶς νὰ δηλώσῃ ἀπὸ ποῦ τὴν πῆρε. Ἄν τὴν ὑστερώτερη δηλώσῃ του τὴ χρωστοῦμε σὲ δική του πρωτοβουλία ἢ σὲ ὑπόδειξη τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ ἢ τοῦ κύκλου του, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε. Ὁ Λόλλης ἦταν πρόσφυγας ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ποιητῆς καὶ γνωστός τοῦ Σολωμοῦ, ποῦ εἶχε μάλιστα καθίσει σπιτί του ὅταν πρωτοῆρθε στὴν Κέρκυρα. Τὸν ἀναφέρει μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια σ' ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν ἀδερφὸ του τῆς 2 τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1832 (*Παναθήναια* 18, 1909, 113): «Ὁ οἰκοδεσπότης μου εἶναι ὁ δόκτωρ Λόλλης ἐκ Μιράνδολας. Οἱ τέσσαρες δοκιμαστικοὶ μῆνες μὲ βεβαιοῦν ὅτι δὲν δύναμαι νὰ εἶμαι καλύτερα. Εἶναι ἄνθρωπος γραμμάτων, ἰδίως τῶν λατινικῶν, καὶ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον περισσότερο ἐνδιαφέρει, εἶναι ἄνθρωπος πραγματικῶς τίμιος».

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς χρονολογίας τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ Φλαμίνιου Λόλλη δὲ μᾶς μαθαίνει καὶ πολλὰ πράγματα, γιατί τὸ 1846, ἔτσι κι' ἄλλῶς, εἶχε τελειώσει ὁ Σολωμὸς ὁλόκληρο τὸ Β' Σχεδιάσμα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων. Ἐνδιαφέρο θὰ ἦταν ἂν μποροῦσαμε νὰ ξέρουμε μήπως ὁ Λόλλης εἶχε στὸ μυαλό του τοὺς σχετικοὺς στίχους ὄχι ἀπὸ τὸ Β' παρά ἀπὸ τὸ Γ' Σχεδιάσμα. Καὶ πραγματικὰ μιὰ τέτοια ὑπόθεση κερδίζει κάποια πιθανότητα ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς τὸ Γ' Σχεδιάσμα ἔχει ἕναν στίχο πάρα πάνω καὶ ὁ στίχος αὐτὸς περιγράφει ἴσια ἴσια πιὸ πολὺ τὴ λίμνη:

Β' Σχεδιάσμα

Καὶ μὲς στῆς λίμνης τὰ νερά, ὄπ' ἔφθασε μ' ἀσπούδα
ἐπαιξε μὲ τὸν Ἰσκιο τῆς γαλάζια πεταλούδα
ποῦ εὐώδισσε τὸν ὕπνο τῆς μέσα στὸν ἄγριο κρίνο.

Γ' Σχεδιάσμα

Ἄλλὰ στῆς λίμνης τὸ νερό, π' ἀκίνητό 'ναι κι' ἄσπρο,
ἀκίνητ' ὄπου κι' ἂν ἴδῃς καὶ κάτωσπ' ὡς τὸν πάτο,
μὲ μικρὸν Ἰσκιον ἀγνωρον ἐπαιξ' ἢ πεταλούδα,
ποῦχ' εὐώδισσε τς ὕπνους τῆς μέσα στὸν ἄγριο κρίνο.

Φυσικὸ εἶναι ἄλλωστε ὁ Σολωμὸς στὰ 1844, ξαναπλάθοντας ὁλόκληρο τὸ ποίημα,

1. Dichiaro che la immagine della farfallina da me usata (vedi Nr. 83 di questa Gazzetta) è tolta da un poema Greco Moderno che vedrà un giorno la luce. Flaminio Lollis.

ν' ἀρχίσει πρῶτα πρῶτα ἀπὸ ὄσα μέρη εἶχε κιόλας ἔτοιμα στὸ Β' Σχεδιάσμα, κ' ἔτσι καὶ τὸ κομμάτι τοῦ «Πειρασμοῦ» νὰ τὸ εἶχε τελειώσει τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1846, ὅταν ἔγραψε τὸ γράμμα ὁ Φλαμίνιος Λόλλης.

8) Ἄλλὰ κι' ἄλλο ἕνα συμπέρασμα σημαντικὸ βγάζουμε ἀπὸ τὸ ἴδιο γράμμα, παράλληλα μὲ ὄσα εἶδαμε σχετικά μὲ τὸ Σχεδιάσμα τοῦ «Ἀνατολικοῦ Πολέμου». Πὼς καὶ στὴν τελευταία περίοδο τῆς παραγωγῆς του ὅ,τι ἔγραψε ὁ Σολωμὸς τὸ μαθαίνανε στὴν Κέρκυρα, ἔξω ἀπὸ τὸ στενὸ κύκλο τοῦ ποιητῆ, καὶ ἄνθρωποι ποῦ δὲν ἐστέκονταν τόσο κοντὰ του, ὅπως ἔξαφνα ὁ Λόλλης.

Τοῦτο μπορεῖ νὰ πιστοποιηθεῖ κι' ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο γεγονός, ποῦ ἔχει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον: Τὸ 1850 τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα («ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Ἀγγελοπούλου») ὁ πρῶτος τόμος τῆς «Τουρκομάχου Ἑλλάδος» τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου μὲ τὰ τέσσαρα πρῶτα ἄσματα. Ἡ Ἐφημερίδα *Μέλλον* τῆς Ζακύνθου στὸ φύλλο τῆς 29 Ἰουλίου 1850 (ἀριθ. 30) ἔγραψε ἕνα μικρὸ ἄρθρο, ὅπου μίλοῦσε μ' ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὸ ποίημα καὶ τὸν ποιητῆ καὶ ξαναδημοσίευσε καὶ δυὸ στροφές ἀπὸ τὸ ποίημα (τὴν τελευταία τοῦ Α' καὶ τὴν 9η τοῦ Δ' ἄσματος). Σὴν ἀπάντησιν στὸ ἄρθρο αὐτὸ τῆς Ζακυνθίνης ἐφημερίδας δημοσιεύτηκε στὴν Κερκυραϊκὴ *Πατρίδα* ἔτος Β', ἀριθ. 80, 12/24 Αὐγούστου 1850, τὸ ἀκόλουθο ἄρθρο:

Μικρὸν ἄρθρον, τὸ ὁποῖον κατεχώρισεν ἐσχάτως τὸ Μέλλον εἰς τὸν ἀριθμὸν 30, ἐπαναλαμβάνει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Σούτζος ἐξέδωκε τέσσαρα τῶν δώδεκα ἄσμάτων τῆς ἐποποιίας τοῦ ἐπιλεγομένης «Ἡ Τουρκομάχος Ἑλλάς»¹. Ὁ ἀρθρογράφος ἀναγγέλλει, ὅτι ὁ περιοδικὸς τύπος τοῦ Βασιλείου ἐξεθείασε τὸ ἐπικὸν τοῦτο ποίημα, ὅτι πολλὰ τεμάχια αὐτοῦ εἶναι ἀριστουργήματα, ὅτι ἡ ἐμφάνισις τοῦ Θεοῦ, ἢ περιουσία τοῦ Παντοκράτορος, ἢ ἐπίπληξις, τὴν ὁποίαν ὁ Ἄγγελος ἀπευθύνει πρὸς τὸν Σατανᾶν, δεικνύουσι τὸν Ποιητὴν ἐφάμιλλον τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Μίλτωνος· τέλος ὁ ἀρθρογράφος γνωμοδοτεῖ, ὅτι τὸ μέτρον τῆς ἐποποιίας ἐκείνης, τῆς ὁποίας φέρει καὶ δύο μικρὰ τεμάχια, εἶναι τὸ τοῦ παρὰ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἀδομένου ἄσματος τοῦ Ζακυνθίου Ποιητοῦ Διονυσίου Σαλαμοῦ: Τὰ τραγοῦδια μου τᾶλεγεσ ὄλα.

Ἄι ἀφορῶσαι θεωρεῖται τὸ αἰσθητικὸν μέρος τῆς ποιήσεως ἐξηκριβώθησαν οὕτω παρὰ τοῦ Σιλλέρον καὶ ἄλλων, ὥστε εὐκόλον εἶναι πρὸς πάντα φιλόκαλον, ἔχοντα φυσικὴν κλίσιν πρὸς τὸ καλὸν καὶ σπουδάσαντα τὰς θεωρίας ἐκείνας, νὰ γνωρίσῃ καὶ κρίνῃ ἂν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ Ποίημα ἦναι, ἢ ὄχι, ἐγκωμίων ἀντάξιον, ἂν ὀρθῶς, ἢ ὄχι, ἐξεθείασεν, ἂν, τελευταῖον, ἦναι, ἢ ὄχι, ἀριστουργήμα· μολοντί ὁ ἀρθρογράφος διηγείται, ὅτι τὰ ἐκδοθέντα τέσσαρα ἄσματα τῆς Τουρκομάχου Ἑλλάδος ἐξεθείασαν· μολοντί κρίνει πολλὰ αὐτῆς τεμάχια ἀρι-

1. Στὸ *Μέλλον* σωστά «Τουρκομάχος Ἑλλάς».

στουργήματα, καὶ τὸν Ποιητὴν ἐφάμιλλον τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Μίλτωνος, ὅμως μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν δύο ἀναφερομένων, τεμαχίων εἰς ἑν τῶν ὁποίων «παίζει ὁ Ποιητὴς μετὰ τῆς διαλέκτου», ἐπεθυμοῦμεν ν' ἀκούσωμεν περὶ τούτου τὴν γνώμην ἀξίων Κριτικῶν, ἐχόντων πρὸς τὴν φυσικὴν αἰσθησίν τοῦ καλοῦ, καὶ τὴν διακοσμητικὴν δύναμιν, τὴν ὁποῖαν δίδει ἡ μελέτη τῆς αἰσθητικῆς τέχνης.

Ὅμως δὲν παραλείπομεν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ ἀρθρογράφος ἔσφαλε διαβεβαιῶν, ὅτι τὸ μέτρον τῆς Τουρκοφάγου Ἑλλάδος καὶ τῶν παρ' αὐτοῦ ἀναφερομένων τεμαχίων, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ εἶναι

Ἐκεῖ πλησίον τῆς Κασταλίας

εἶναι τὸ αὐτὸ τοῦ ἵσματος ἐκείνου τοῦ Ζακυνθίου Ποιητοῦ, συγγεῖν οὕτω δύο πάντῃ διαφόρους ρυθμούς· διότι τὸ τοῦ Σολωμοῦ εἶναι καθαρὸν δεκασύλλαβον, τὸ δὲ τῶν τεμαχίων εἶναι δύο πεντασύλλαβα εἰς ἓνα στίχον.

Ἐπειδὴ δὲ πρόκειται περὶ τῶν δύο τούτων ποιητῶν, ἔπρεπεν ὁ ἀρθρογράφος νὰ ἀκούσῃ ὀλίγα τεμαχία τοῦ Λάμπρου, καὶ ὀλίγα ἔτι τῶν Μεσολογιακῶν τοῦ Ζακυνθίου ποιητοῦ, καὶ τότε ἴσως ἐδύνατο νὰ αἰσθανθῇ ποία ἀγγελικὴ καὶ ποικίλη ἁρμονία παρ' αὐτῶν ἐξέρχεται, τί εἶναι τὸ ἀληθὲς ἀριστούργημα, καὶ πόσον ὁ πρωτογενὴς ἐκείνος καὶ ἀληθινὸς ποιητὴς θέλει τὴν Ἑλλάδα ἄπασαν ἐκθειάσει, ὅταν διὰ τῶν ποιημάτων του αὐτῶν, καὶ ἄλλων ἀκόμη, ἀνοίξῃ τὴν ἐποχὴν τῆς φιλολογίας εἰς τὴν νέαν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα.

I. Z.

Ὁ I. Z. πού ὑπογράφει τὸ ἄρθρο δὲν εἶναι δύσκολο νὰ συμπεράνουμε ποιὸς εἶναι: εἶναι δίχως ἀμφιβολία ὁ Λευκαδίτης τραγικὸς ποιητὴς Ἰωάννης Ζαμπέλιος, ἀνώτερος δικαστικὸς στὴν Κέρκυρα καὶ πατέρας τοῦ Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Στὴν ἴδια ἐφημερίδα δημοσιεύονται συχνὰ ἄρθρα τοῦ

Σπυρίδωνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰωάννου Ζαμπέλιου καὶ ξέρουμε ἀκόμη ὅτι ὁ Ἰωάννης Ζαμπέλιος ἔδειξε πάντα ἐνδιαφέρον γιὰ ζητήματα μετρικά. Ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἀνήκε στὸ στενὸ κύκλον τοῦ Σολωμοῦ καὶ μόνο τὰ τελευταῖα χρόνια ἀποσκήρτησε. Στὸν κύκλον αὐτὸν ἀνήκε καὶ ὁ πατέρας, πού καὶ ἄλλοῦ, μετ' ἄλλη εὐκαιρία, ὀνομάζει τὸν Σολωμὸ φίλο του¹, κ' ἔτσι θὰ γνώρισε τὰ κομμάτια τῶν Ἐλευθερων Πολιορκημένων πού ἐννοεῖ μετὰ «Μεσολογιακά». Ὁ γιὸς ἀργότερα ἀρνήθηκε τὴν ποιητικὴν ἀξία στ' ἀποσπάσματα ἀκριβῶς τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» μετ' κριτικὴ πού δὲν κερδίζει τὴν συμπάθειά μας («Πόθεν ἡ κοινὴ λέξη τραγουδῶ»). Ὁ πατέρας ὅμως θερμαίνεται ἀπὸ τὴν ποιητικὴν ἀκτινοβολία τοῦ Σολωμοῦ, καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ πού ξαναδημοσιεύτηκε πάρα πάνω, μετ' ἡν καθαρὴ καὶ σωστὴ του κρίση καὶ τὴ συγκινητικὴ του πίστη δείχνει πόσο οἱ Ἑφτανησιῶτες λόγιοι, ἀκόμη κι' ὄσοι δὲν ἦταν ἀπὸ τὸν πολὺ στενὸ κύκλον τῶν φίλων καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Σολωμοῦ, ἔβλεπαν καθαρὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἤξεραν μετ' ἰσχυριὰ ν' ἀντιτάσσουσιν στὴ ρητορεία τὴν ἀληθινὴν ποίηση, καθὼς μποροῦσαν καὶ νὰ βεβαιώσουν μετ' ὅσον ἐπιγραμματικὸν τρόπον πὼς ἡ ποίηση αὐτὴ «θ' ἀνοίξει τὴν ἐποχὴν τῆς φιλολογίας εἰς τὴν νέαν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα».

Μάρτης 1942

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

1. «Καὶ ὁ φίλος μου Διονύσιος Σολωμὸς μᾶς ἔδωκε μέτρα καὶ διὰ τὴν ἁρμονίαν καὶ διὰ τὰς ὕψηλάς ἐννοίας θαυμάσια». Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπέλιου, Ζακυνθος 1860, τόμ. 2 σελ. 486. Ὁ Ζαμπέλιος, γεννημένος τὸ 1787 ἦταν 11 χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Σολωμὸ. Πέθανε τὸ Μάη τοῦ 1856, ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τοῦτον.

